

ФРАЗЕОЛОГІЧНА КАРТИНА СВІТУ У ТВОРАХ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ «ХМАРИ»)

Як і В. Ужченко, вважаємо, що життя народу є невичерпним джерелом фразеотворення й водночас фразеологічним тлом, на якому об'ємніше проступають і мовні цінності. Фразеологічні одиниці (ФО) наочно засвідчують розмаїтість матеріальних і духовних маркерів часу, культурного поступу етносу, віддзеркалюючи його концептосферу.

Під мовно-фразеологічною картиною світу ми, услід за відомим мовознавцем, розуміємо спосіб категоризації, членування, сегментації світу за допомогою стійких мовних одиниць, насамперед фразеологізмів – «надслівних семантично цілісних, відносно стійких (з допущенням варіантності), відтворюваних і переважно експресивних одиниць, які виконують характеризуючо-номінативну функцію» [9, 26]. Вона – своєрідна мовна реалізація концептосфери, з якою тісно пов'язане питання менталітету.

Мовний образ як вербалізоване фразеологізмами зорове сприйняття навколишнього світу, що фіксує форму, величину, пропорції в просторі означуваної реалії (низький зріст людини), формує не тільки вторинні, фразеологічні позначення названої властивості особи, а й створює фразеологічну картину світу окремих ареалів, яка виступає як часткова до більш універсального поняття – мовна картина світу – засобу виявлення різних знань про світ.

Оскільки фразеологізми образно відтворюють різні сторони життя й діяльності людини, то саме вони і стали предметом нашої наукової розвідки.

Ми поставили собі за мету заналізувати фразеологічну картину світу у романі І. Нечуя-Левицького «Хмари».

Реалізація мети передбачає виконати, зокрема, такі завдання: 1) опрацювати теоретичний матеріал, за допомогою якого зможемо проводити своє дослідження; 2) укласти картотеку фразем із роману «Хмари»; 3) зафіксовані нами ФО перевірити за словниками; 4) з'ясувати роль фразеологізмів у творенні образів героїв у романі «Хмари».

Іван Огієнко називав І. Нечуя-Левицького письменником із широким мовним розмахом європейського зразка. Оцінюючи індивідуальну стильову манеру автора, дослідник зазначає, що його [Нечуя-Левицького] мова сильно збагатилася й він однаково вільно веде й розмову дійових осіб, і малює широкі картини природи чи психічні глибокі переживання.

Зокрема, мову творів І. Нечуя-Левицького вивчали Г. Іжакевич, В. Русанівський, О. Муромцева, Л. Мацько, С. Єрмоленко, І. Матвіяс, Н. Дзюбишина-Мельник тощо, але фраземи, використовувані письменником, ще не були предметом окремого спеціального дослідження, саме в цьому полягає новизна нашої роботи.

У романі «Хмари» внаслідок своєрідності відтворюваного в них життєвого матеріалу, авторська мова набагато менше відбиває особливості селянського світосприйняття й перебуває в прямій залежності від інтелектуально-морального складу авторської особистості.

І. Нечуй-Левицький увійшов у нашу літературу як письменник глибоко національний. Великої популярності в народі набули його твори про селянське життя «Микола Джеря», «Бурлачка», «Дві московки», «Кайдашева сім'я», якими зачитуються люди вже понад 120 років.

Роман «Хмари» І. Нечуя-Левицького є спробою синтетичного зображення різних суспільних верств на тривалому відрізку часу. Науковці вважають роман «Хмари» відповіддю письменника на болючі проблеми буття українського народу тому й головного героя Павла Радюка характеризують як типовий образ народника 60-х років. Отож творчість І. Нечуя-Левицького є багатим матеріалом для дослідження різних мовних явищ, зокрема і стійких виразів.

Адже кожна розвинена мова, як відомо, має у своєму складі значну кількість стійких словосполучень – фразеологізмів, що вживаються носіями мови завжди у звичному, усталеному оформленні. Фразеологія збагачується і вдосконалюється завдяки безцінним скарбам: прислів'ям, приказкам, афоризмам тощо.

С. Привалова вважає, що прозаїк-епік, І. Нечуй-Левицький певною мірою применшував значення романтизму, в літературі романтичного спрямування він виділяв саме реалістичні тенденції. При цьому вагомим здобутком романтизму було подолання метафізичного статичного зображення людини, характерного для давньої схоластичної церковно-шкільної, а згодом бурлескно-травестійної літератури. Прояви романтизму спостерігаються в творчості І. Нечуя-Левицького, зокрема в його казках «Запорожці», «Скривджені і нескривджені» [6, 39–40].

У романі «Хмари» І. Нечуй-Левицький робив спробу показати нового типу інтелігента. У своїй інтерпретації більшості художніх образів, передусім образів Дашковича і Радюка, письменник ішов від реальних життєвих фактів. Спостереження над діяльністю професорів і студентів Київської духовної семінарії, гуртка «хлопоманів» при місцевому університеті, враження від лектури І. Тургенева давали ґрунт письменникові для осмислення проблеми зближення інтелігенції з народом.

За висновками Н. А. Дудінової, наступні покоління письменників – творців соціально-психологічної прози (І. Франко, М. Коцюбинський, С. Васильченко та ін.) пішли значно далі у розумінні закономірностей суспільного руху, у відтворенні людської психології, змінили й ускладнили структуру творів. Але без прози І. Нечуя-Левицького важко уявити появу великих епічних форм української літератури. Письменник виконав таку велику працю щодо поширення тематичних і жанрових меж, яку в інших розвинених літературах здійснювали цілі течії або покоління письменників [1, 8].

Значний вплив на добір фразеологізмів мають особливості світобачення письменника, яке може бути реалістичним, романтичним, піднесено-урочистим, насмішкувато-іронічним тощо. Тип авторового світобачення може зумовлювати добір ФО з відповідним емоційно-експресивним забарвленням [2, 7]. На доборі фразеологічних засобів не може не позначатись ідеологія, яка панувала в сучасному авторові суспільстві. Ідеологічна система може спричинити використання в ідіостилі словосполук-ідеологем, пропагандистських штампів або актуалізацію загальнонародних фразеологізмів з виразним соціальним спрямуванням.

На формування ідіостилу впливає і характер використання письменником фразеологічних засобів. Це може виявлятися у типовості чи нетиповості стійких словосполучень для різних форм опису – пейзажів, портретів, сюжетних подій, ліричних відступів тощо, у стилевій належності стійких словосполучень, у їхньому емоційному забарвленні, у виконуваних ними функціях [2, 9].

Аналізуючи ідіостиль письменника, не можна не звернути уваги на те, що деякі мовні одиниці позначені більшою частотою вживання в тексті порівняно з іншими.

Л. М. Мялковська зауважує, що часовий зріз художніх текстів І. Нечуя-Левицького досить прозорий: за ними проступає конкретний історичний відтінок, певна суспільно-культурна доба. Наприклад: *Наука добере ключів до всякого замка й одчинить двері до світла, й добра, й добробуття в житті* [4, 91].

Фразеологізми відіграють важливу роль у художньому творі. Вони образно, оцінно й експресивно відображають навколишню дійсність [4, 96].

І. Нечуй-Левицький – письменник, який вдало оперує фразеологічним багатством рідної мови, володіє мовними образними засобами. Його твори дають цінний матеріал для вивчення функцій фразеологізмів у художніх текстах.

У своїх художніх творах І. Нечуй-Левицький широко і майстерно застосовує прийоми семантичних трансформацій фразеологізмів, коли відбуваються зміни традиційної семантики, спричинені їхньою актуалізацією в особливих контекстуальних умовах. За таких умов відоме всім фразеологічне значення набуває додаткових відтінків. Мовний стиль письменника відзначається майстерністю використання прийому семантико-стилістичного і структурного оновлення стійких словесних сполук. Компоненти більшості фразеологізмів (*як дзвони на дзвіниці, як бджоли на мед, заспівати іншої* та ін.) уживалися спочатку як вільні словосполучення, у прямому значенні. З часом вони метафоризувалися й почали вживатися як фразеологізми. Така особливість фразеологізмів дала змогу письменникові з певною метою зводити й поєднувати в одному творі як пряме, так і переносне значення використовуваних виразів [3, 57].

Уживання вигуківих ФО у творі письменника зумовлене потребою регламентувати різноманітні життєво-побутові ситуації людського життя. Індивідуалізуючи мову персонажів, автор уводить у репліки персонажів форми розмовно-знижених ФО.

У творі також широко вживані прислів'я та приказки розмовно-побутового плану [6, 100].

Фразеологічну картину світу в зазначеному творі формують і стійкі одиниці з ключовими словами *Бог, Божий, Мати Божа* тощо. Для нас цікаво було простежити, які явища дійсності позначені фраземами зі згаданими компонентами. Це, зокрема:

Бог зна що

Бог зна що верзеш ти язиком! [5,169]. У тексті вживається 7 разів. Пор.: Хто його знає, невідомо що (куди, як і т. ін.) [СУМ,1, 207]; невідомо що; щось неймовірне [СФУМ, 34].

Бог з ним

Бог з ним, з його книжками! Я давно його книжок не читаю й не читатиму [5, 346].

Бог сохраниць

А що вже гріхів набралась, то нехай мене *бог сохраниць*, і заступить! [5, 374].

Бійтєсь бога

Не турбуйтеся! *Бога бійтєсь!* Що це все! – заспокоював Дашкович...[5, 184].

Вживається як застереження. Прохання не робити, не казати чого-небудь [СУМ,1, 207].

Гріх бога гнівити

Сестро! *гріх тобі бога гнівить* і мене кривдить [5, 168].

Сестро! Сама ти *гнівши бога* й тривожиш батьківські кістки! [5,168].

Хвалити бога

Хвалить бога, що мені не доведеться шукать квартири для себе [5, 375]. У тексті вживається тричі. 1. Уживається для вираження задоволення, заспокоєння, морального полегшення у зв'язку з чим-небудь. 2. Добре, гаразд [ФСУМ, 742].

Вживаються як вставні слова у значенні побажання на щастя [СУМ,1, 208].

Боже благослови

Боже благослови, боже благослови! А ти де такий здоровий виріс? [5,103].

Вираз, що вживається, коли приступають до роботи або іди [СУМ,1,194].

Боже борони

Борони боже чого! Часом воно виявиться! [5,175].

У тексті вживається двічі. Вживається для вираження небажаності, заперечення чого-небудь [СУМ,1, 208].

Боже мій

Боже мій! Що то вийде з того хлопця! – казала вона, здіймаючи руки й оглядаючи синка [5, 217].

У тексті вживається чотири рази.

Уживається для вираження здивування, радості, страждання і т. ін. [СУМ,1, 208].

Дай боже

Дай боже, щоб ви були добрі на почин в цей вечір – промовив Радюк якось смутно [5, 222]. У тексті вживається двічі. Вживається для висловлення побажання [СУМ,1, 208].

Крий мати божа

Крий мати божа! Вони мене заморочили б на смерть...[5, 366]. А) уживається для вираження небажаності, заперечення чогось. Б) уживається для підкреслення величезної кількості, інтенсивності чогось [СУМ, 4, 350].

Господи (боже) прости

В Вас, в святому Києві, і льоду серед зими не достати, *господи прости* та одпусти! [5, 353].

Віддати богу душу

Промовила Турман і почала кахикать сухим кашлем, неначе вона от-от хотіла *богу душу оддати* [5, 193].

Слава богу

Слава богу, їй стало лучче. Буде жива [5, 318].

У тексті вживається двічі. Добре, гаразд [СУМ, 2, 208].

Наступними за кількістю і частотністю вживання у романі «Хмари», за нашими спостереженнями, є фрази з компонентами *голова, душа, серце, очі, брови*. Наведемо ряд стійких виразів із ключовим словом *голова*. Наприклад:

Голова біла, як крейда

Син придивився до батька й побачив, що він зовсім посивів. Його *голова була біла, як крейда*... [5, 319].

Голова крутиться (морочиться, паморочиться)

Чи в тебе *голова не крутиться* од тієї філософії? [5, 146].

1. Кого-небудь охоплює стан, при якому все ніби хитається.

2. Хто-небудь розгублений, приголомшений чимось (сильними враженнями або численними справами, турботами тощо), не знає, що робити, як діяти [СФУМ, 157].

Позадирати (задерти) голови

Вони *позадирали голови*, неначе москалі на муштрі [5, 246].

У тексті вживається двічі.

Понабивати голови сміттям (клоччям)

Щоб я, тих книжок більш не бачив у тебе! Він *понабиває вам голови таким сміттям*, котрого потім і ладаном не викурити [5, 346].

Примушувати себе чи кого-небудь сприймати, запам'ятовувати якусь інформацію, непотрібну, зайву [СФУМ, 414].

в голові все ходить ходором

Радюк почув її ходу ще в другій кімнаті і так стривожився, що *в його голові почало все ходити ходором* [5, 316].

1. Дуже дрижати. Двигтїти, хитатися.
2. Дуже швидко рухатися під час якоїсь роботи, дії.
3. Посилено трястися, смикатися; то підніматися. То опускатися.
4. Відбуватися, здійснюватися дуже бурхливо, швидко, енергійно [СФУМ, 749].

В голові не поміщається

Я думаю те, що тобі в голову не поміститься, одказав він, осміхаючись [5, 146].

Виносити в голові

Студенти того часу небагато виносили в голові [5, 109].

Вбгати (вбивати, вбити) в голову

– Щоб без любові та йти заміж! Оцього вже я в голову собі не вбгаю [5, 319].

1. Частим повторенням, нагадуванням чи биттям примушувати кого-небудь запам'ятати, засвоїти щось.

2. Настирливо кому-небудь щось, переконувати когось у чому-небудь [СФУМ, 53].

Не прийшло в голову

Йому і в голову не прийшло, що діло сталося дуже просто і випадково [5, 129].

У голову собі не брати (не покладати) не думати, не здогадуватися [СУМ, 2, 111].

Див. також: Брови нависли на очі (полізли на лоба)

Великі очі дивились сміливо й неласкаво, великі брови не підіймались вгору і нависли на очі [5, 150].

Хто-небудь чимсь дуже вражений, виявляє надзвичайне здивування, збентеження [СФУМ, 46].

Брови, як чорні хмари

...її брови дуже насупились над стаканом, стали навислими, як чорні хмари [5, 136].

Особливу картину світу змалював автор за допомогою фразем із компонентом *душа*:

Душа клетотіла помстою

Його душа аж клетотіла помстою й ненавистю [5, 110].

Душа не рвалась

Смутний болгарин і собі розговорився, тільки його душа не рвалась так гаряче, бо була дуже пришиблена деспотизмом [5, 110].

Душа рветься.

1. Хто-небудь (не) дуже переживає за щось, страждає від чогось.

2. Хто-небудь нестримно прагне кудись, до когось-чогось [СФУМ, 227].

Душа повна щастя

Його душа була повна щастя, але непевність все-таки дуже тривожила його [5, 307].

Душа труситься

А Дашкович! Йй-богу, в його душа тепер аж труситься [5, 305].

Грати з душею

Вона, не спиняючись, перейшла на українську думку й почала грати з душею [5, 301].

Важко на душі

Радюк сидів і неначе нікого не бачив. Так йому було важко на душі! [5, 336].

Легше на душі

Ольга і Радюк почутили, що їм стало легше на душі [5, 317].

Мати (брати, взяти) грїх на душі

А вона каже: «Ой батюшко! Великий маю грїх на душі» [5, 233].

У тексті вживається двічі.

Робити що-небудь усупереч власній совісті, прийнятим нормам моралі [СУМ, 2, 171].

1. Діяти проти власної совісті, прийнятих норм моралі; робити щось несхвальне.

2. Чинити злочин, убивати кого-небудь.

3. Жарт. Нести моральну відповідальність за кого-небудь, за чиїсь вчинки, дії [СФУМ, 139].

Діяти всупереч власній совісті; робити щось несхвальне [ФСУМ, 41].

Збавляти душу

Він чув ту розмову... він бачив, як паничі збавляють душу молодій дівчині, – верзуть їй те, що не слід було б говорити [5, 326].

Наше дослідження продемонструвало відображення у фраземах української мови широкої палітри найрізноманітніших проявів буття, діяльності людини, її зовнішнього вигляду та внутрішніх переживань. Заглибившись у творчу лабораторію Івана Нечуя-Левицького, ми спостерегли його неабияку майстерність у творенні образів героїв, його філігранну роботу над влучним і доречним словом. Порівнюючи описані нами фраземи зі словниковими матеріалами, ми

виявили ряд таких одиниць, які не фіксуються лексикографічними джерелами. Автор витворив свою неповторну фразеологічну картину світу – вагомий складник його мовної картини, яка, звичайно, потребує подальшого поглибленого студіювання, що і стане, очевидно, предметом наших подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Дудінова Н. А. Роман «Хмари» І. Нечуя-Левицького у літературному контексті доби (70-90 роки XIX століття) / Н. А. Чудінова // Актуальні питання слов'янської філології. – К., 2006. – С. 112–115.
2. Зубець Н. Паронімія мінімальних ідіом як вияв системності фразеологічного рівня / Н. Зубець // Вісник Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2006. – № 2. – С. 27–32.
3. Медушевський А. П. Лексичні, фразеологічні словосполучення / А. П. Медушевський // Мовознавство. – 1972. – № 6. – С. 60–65.
4. Мялковська Л. М. Метафора як елемент художньої комунікації у творах Івана Нечуя-Левицького / Л. М. Мялковська // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Філологічні науки. Мовознавство. – Випуск 2. – 2010. – С. 89–93.
5. Нечуй-Левицький І. Хмари. Твори в 2-х т. / І. Нечуй-Левицький. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 1. – 638 с.
6. Привалова С. Вивчення індивідуального і мовного стилю письменника / С. Привалова // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – №3. – С. 38–40.
7. СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
8. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
9. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української літературної мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

Анотація. Стаття присвячена опису фразеологічної картини світу у романі І. Нечуя-Левицького «Хмари». У результаті проведеного дослідження авторка доходить висновку про те, що письменник відтворив у фраземах української мови широку палітру найрізноманітніших проявів буття, діяльності людини, її зовнішнього вигляду та внутрішніх переживань.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна картина світу, І. Нечуй-Левицький, роман «Хмари».

Summary. Language figure as a verbalized perception of the world around by means of phraseological units, fixing the form, value and proportions in the area of the realia under consideration (a low size of a human being), forms not only secondary phraseological designation of a person's characteristic feature, but also creates a phraseological world model of individual areas, which is partial to a more universal notion – a language world model – a means of manifesting different knowledge about the world around.

As phraseologisms figuratively reconstruct different aspects of life and activities of a human being, they have become the subject – matter of our scholarly research.

As a result of the study conducted the author draws a conclusion that the writer has rendered a wide choice of the most diverse manifestations of life and activities of a human being in the phrasemes of the Ukrainian language, his or her outer appearance inner emotional experience.

Penetrating a creative laboratory by Ivan Nechue-Levytsky enabled observation of his exceptional skills in describing the characters of the book, his filigree work at a neat and appropriate word. In the process of comparing phrasemes with the vocabulary material a number of such units have been discovered, which have not been fixed u in lexicographical sources.

The writer has rendered his own inimitate phraseological world model which is a significant fragments of his language model.

Keywords: phraseologism, a phraseological world model, I. Nechui-Levytsky, novel «Clouds».

Отримано: 17.01.2015 р.